

האתגר: הלכה של חול (מסה)

יואב שורק

1. ערכי חברת החולין

השיח היהודי בישראל נע רבות סביב הקטבים של "דתי" ו"חילוני". מדובר בזהויות סבוכות בהיותן מכילות בערבוביה היבטים של אורח חיים, השקפת עולם ושייכות חברתית, וכל זאת על רקע של היסטוריה טעונה מבחינה פוליטית. לצורך הדיון שלפנינו אני רוצה להתנתק מהמושגים הללו ולבקש להתבונן בחלוקה אחרת, והיא החלוקה בין "אנשי חול" ל"אנשי דת", חלוקה המוכרת לנו יותר מחברות לא יהודיות. אנשי החול הם אלה שחווים את העולם הממשי כזירה אמיתית ועיקרית של חייהם. לעומתם, אנשי הדת הם מי שרואים בעולם הממשי אשליה או ניסיון, בעוד העולם האמיתי הוא עולם אחר, רוחני יותר, שאינו ניתן להכלה בכלים של החושים, השכל והחוויה ההיסטורית. אשר על כן, אנשי הדת מקבלים את כוחם בחברת החולין באותם רגעים שבהם החזות השלמה של העולם נסדקת, ויש צורך בעוגן של עולם אחר; הדברים מכוונים כמובן בעיקר לכל הקשור במוות, אך מדובר גם ברגעים מכריעים אחרים בחיים, המביאים לא פעם את האדם לראות מפרספקטיבה אחרת את חוויית העולם שלו.

כל מי שקרא אי פעם את התנ"ך, וכל מי שספוג בתרבות יהודית, חש כמדומני רתיעה מחלוקה שכזו. לא בכדי הוגים יהודים רבים עומדים על כך ש"התורה אינה דת", ושאידיאט היסוד שלה, שהיא השראת שכינה בעולם הזה, או קידוש החולין, עומדת בסתירה לתפיסה המחלקת את העולם לאנשי חול ולאנשי דת. מכוח תובנה

הכותב הוא עורך
מוסף "שבת"
לתורה, הגות,
ספרות ואמנות
במקור ראשון

זו הסביר בשעתו הרב אי"ה קוק, שיצירת גזרה שווה בין תהליכי החילון שעברו על אירופה הנוצרית ובין תהליכים שיובאו לתוך החברה היהודית, היא גזרה שווה שגויה ומזיקה.

כל ההסתייגויות הללו נכונות כאשר מדובר במהות היהדות ובמסרי העומק העל-זמניים שלה. אך בפועל, המציאות המרה והארוכה של הגלות, והאינטראקציה עם הנצרות - שיסודותיה נגזרו מתמונת החורבן של היהדות - עיצבו בתוך העולם היהודי, במיוחד האשכנזי, תפיסת עולם "דתית" במובן הנרדן כאן; כלומר תפיסה המתייחסת בביטול לעולם הזה, ומבקשת מן האדם לפעול מתוך הנחות שיסודן בעולם אחר. לכן, המהפכה הציונית, מעצם היותה שיבה אל העולם, אל ההיסטוריה, אל נטילת האחריות - הייתה בהכרח גם מהפכה של חילון. לא חילון במובן של מעבר מאמונה לכפירה, או משמירת מצוות לאי-שמירתן, כמו שמקובל לומר, אלא חילון במובן של מעבר מתפיסה שמרכזה בעולם הבא, בערכים מופשטים, אל תפיסה שבה המרכז הוא העולם הממשי, העולם הזה.

ואכן, המתבונן במערכת הערכים המכוננים של החברה הישראלית החילונית, ימצא בה שתי קומות: קומה אחת היא אותה אידאולוגיה חילונית המורכבת מכפירה באלוהים ובתורה מן השמים, מכוז למסורת היהודית הבתר-מקראית הגלותית ומקביעה שאין שום צורך במצוות ("דבר בשבילנו אדני לא ציווה"). קומה זו של אנטי-דתיות פעילה היא נחלתם של קומץ בלבד, ודומה שהיא הולכת ומאבדת מכוחה, מסיבות שונות; וטוב שכך.

אך ישנה גם קומה שנייה, נפוצה יותר ומשמעותית יותר, של ערכים המאפיינים את החברה הישראלית החילונית. קומה זו היא קומת ערכי החול החיוביים (כלומר ערכים שאינם לעומתיים), שעיקרם נטילת האחריות של אדם על עולמו ועל חייו. נטילת אחריות זו מיתרגמת לשורה של שיפוטים ערכיים הבונים מודל של האדם הראוי. בין השאר, מצפים מאדם להיות מי שמפרנס את עצמו ואינו נסמך על אחרים; להיות אדם שמילתו מילה, ושחייו המקצועיים מתנהלים מתוך יושרה; להיות אדם שתורם לחברה ומקדם אותה בכוח יצירתו, ולכל הפחות ממלא את חובותיו הבסיסיות לחברה (במקרה הישראלי: שירות צבאי, תשלום מסים וקבלת עול החוק). אל הציפיות האלה יש להוסיף תפיסת יסוד בנוגע להתנהלות הלאומית, והיא שיש לקבל אחריות למציאות המדינית וההיסטורית ולא לסמוך על הנס.

אל הערכים האלה, שנתפסים כחובות, מצטרפים ערכים נוספים שאינם נתפסים כחובה אלא כדבר ראוי ומוערך: לחיות טוב וליהנות מהחיים, לשמור על בריאות הגוף, לבטא את היצירתיות הפנימית, להאיר פנים לזולת, "לחשוב חיובי" וכן הלאה. הצד השווה שבכל הערכים הללו, שנכנה אותם מכאן ואילך "ערכי העולם הזה", הוא שהם מתבססים על בחינת המציאות בכליה שלה, ולא בכלים חיצוניים לה. תפיסה זו רואה את מי שתולה את ביטחונו במה שמחוץ למציאות הממשית כפרזיט, אדם מקולקל שאינו מוכן לשאת באחריות, להישיר מבטו אל המציאות, לשאת בעולה ולשלם את מחיריה. לרוב, המאמינים בערכי העולם הזה חשדניים מאוד בכל מה שנוגע למרחב שאינו רציונלי וחומרי: הם רואים בכל זה בריחה מהאתגרים המוסריים של העולם אל מחוץ דמיון שאינו אלא עצת היצר הרע.

אתוס זה הוא נוקשה מדי בחוסר פתיחותו לאפשרות שהעולם מכיל יותר ממה שנראה לעין, והוא אכן מתמסמס מעט לנוכח כוחות של ניו אייג' ורוחניות מסוגים שונים שנעשים נפוצים יותר ויותר בחברה הישראלית בשנים האחרונות. אבל הנוקשות הזו הייתה הכרחית: היא נולדה מהצורך לחולל את השינוי ולעקור את מה שכינו אז ה"גלותיות" מתוך היהודי - להכריח את היהודי לרדת מן הקיום הווירטואלי ומ"פרנסות האוויר" אל העולם הממשי, עם אתגרי וקסמיו, ולשוב לחיי עם בתוך ההיסטוריה.¹

2. החברה המסורתית - חברת אנשי חולין

גרסה רכה יותר של מערכת ערכי העולם הזה היא עולם חולין נורמלי, כזה שאינו צריך להילחם מלחמת חורמה בכל מה שמעבר לנראה לעין. גם בגרסה הרכה, הרגילה, החיים בעולם הזה נתפסים כעיקר, והאדם מחונך להצליח בהם ולמלא אותם משמעות - לא משמעות כזו שנגזרת מעולמות אחרים, אלא משמעות המובנת בתוך ההקשר של עולמנו זה (ואני מערבב כאן בכוונה עניינים ערכיים ועניינים אינטרסנטיים) עשיית טוב, קידום החברה, הצלחה כלכלית ומקצועית, מימוש הכוחות של האדם, יצירת מערכות יחסים טובות עם הזולת, וכן הלאה.

לכאורה, עולם החולין הנורמלי הזה הוא דבר טבעי לכל חברה אנושית, מסוג הדברים שאין צריך לומר; אלא שעל רקע האתוס ואורחות החיים היהודיים שהתעצבו בגלות, וכאמור במיוחד במזרח אירופה, עולם החולין הזה אינו מובן מאליו, והוא נמצא בסוג של התמודדות מול תפיסות היסוד של האורתודוקסיה ומערכות החינוך שלה, המבקשות את האדם לאמץ תפיסה "דתית" של החיים - כלומר כזו שאינה מודדת את המציאות בכליה שלה, ואינה רואה במציאות ערך לעצמה.

עצם קיומה של מדינת ישראל מושתת על אתוס החולין הזה. החברה הישראלית הגיעה לכל הישגיה מתוך האתוס הזה. לא מתוך הקומה הראשונה, המתריסה, של המרד החילוני - שכאמור היה תמיד נחלת מעטים - אלא מתוך הקומה השנייה, של קבלת האחריות והעתקת זירת ההתמודדות אל העולם הזה. מכוח הערכים האלה זכתה מדינת ישראל להצלחות אדירות בכלכלה ובביטחון, בחקלאות ובמחקר, ואדם מאמין אינו יכול שלא לראות בהם סייעתא דשמיא מובהקת.

אובדנו של האתוס הזה או שחיקתו, מתוך שיבה מתרפקת אל האתוס הגלותי של הדתיות, הוא סכנה קיומית למדינת ישראל. אינני מודאג: אף שהחברה הישראלית עוברת תהליכים של נטייה לרוחניות וחידוש הזיקה אל היהדות, תהליכים שברובם הם תהליכים מבורכים המעידים על בגרות והבשלה, היא לעולם לא תיטוש את עצם השיבה אל החולין. היא אינה יכולה; עצם המכניזם של המדינה והחברה מושתת עליו במידה כזו, שכל אדם שימצא עצמו במקום שבו נושאים באחריות למדינת ישראל, יאמץ מיניה וביה את האתוס הזה. גם אדם בעל חינוך "דתי", כאשר יגיע לעמדה

1 כמובן, בהסתה האנטי-גלותית היה שקר: היהודים מעולם לא היו עצלנים ובטלנים, ואדרבה, הם היו מן המפתחים הגדולים של כל תחום שעסקו בו. אבל הייתה בה גם אמת עמוקה: הם עברו כדי לשרוד, ולא ראו בחריצות ובהצלחת המעשה ערך לעצמו (בניגוד מובהק, למשל, לפרוטסטנטים).

שבה תוטל עליו אחריות ממשית, יעשה - אם לא עשה זאת קודם לכן - את הקפיצה המנטלית אל עולם החולין.

אתוס החולין הוא בשר מבשרה של החברה הישראלית הלא דתית, והוא משותף לחילונים ולמסורתיים לסוגיהם. אקדים ואומר, שהמבט המקובל בעולם האורתודוקסי על החברה המסורתית הוא שמדובר באנשים פשוטים שמאמינים בעצם בכל מה שמאמין האדם הדתי, אלא שהם חלשים - כלומר אין להם כוח לעמוד בפיתויי החיים ולממש את כל מה שהם מאמינים בו. העובדה שלא פעם אנשים מסורתיים מסתכלים בהערצה מסוימת על אחיהם הדתיים ה"מקצועיים", אלה שחיים מתוך מודעות דתית חריפה ומנהלים אורח חיים הלכתי קפדני, מעניקה חיזוק להסתכלות הזאת.

אך המבט הזה מטעה ומתעתע. נכון שנוח יותר לחיות חיים מסורתיים מאשר חיים דתיים, אבל ביסוד הבחירה הנוחה הזו מונחת סיבה עמוקה הרבה יותר. מדוע מעדיף המסורתי לחיות חיים נוחים? מדוע הוא אינו נוטה לאמץ את אורח החיים האידאולוגי, האינטנסיבי, של האדם הדתי?

הסיבה לכך היא שהמסורתי הוא איש של חול. המודעות הקיומית שלו נמצאת בדיוק במישור הזה של החולין, של הרצון להצליח בעולם, לעשות טוב בעולם, להיות בן אדם, ואורח חיים אידאולוגי נראה לו מלאכותי וזר. הוא יכול להעריך אותו, כמו שאיש חול מעריך את איש הדת. אבל זה טוב להלוויה, לא לחיים. הישראלי המסורתי הפנים את תפיסות היסוד החוליות שעומדות ביסוד המהפכה הציונית, והוא חי לפיהן. לא במקרה הוא נתפס כישראלי המובהק ביותר: אימוץ הזהות הישראלית, זו שבעצם מאפשרת זהות יהודית-של-חולין, קל עבורו לאיץ ערוך יותר מאשר עבור היהודי הדתי או החילוני. ולא במקרה הוא כמעט תמיד מזרחי ולא אשכנזי: שלא כאשכנזים, שאצלם המעבר לאורח חיים שממוקד בעולם הזה חייב מהפכה ומרד, אצל הספרדים היה זה כמעט המשך ישיר של הזהות היהודית הישנה. בגלויות המזרח לא נוצרה מובהקות רבה כל כך של התנכרות לחולין כמו באשכנז.²

2 אין כאן טענה המתיימרת למדעיות אלא התבוננות פשוטה שיש בה כמוכּן גם הכללות גסות; ובכל זאת נאמר, שיהדות המזרח הייתה בגלות קצת פחות מאשר יהדות אשכנז, שגם סבלה מהתנכרות רבה יותר וגם הייתה נתונה להשפעה נוצרית, דת התופסת את העולם הזה כמקום נטול שכינה. המתח הגבוה שבין העולם החיצוני לבין החיים היהודיים באשכנז חוללו דווקא בה את התנועות הגדולות בהיסטוריה המודרנית של העם היהודי, מהחסידות ועד לצינונות. לכך יש להוסיף את העובדה שיהדות אשכנז הייתה מבחינה דמוגרפית גדולה לאין ערוך - מהמאה השבע-עשרה ואילך - מאחותה הספרדית-מזרחית. שמעתי פעם מתלמיד חכם ספרדי, בהתייחס לעובדה שעיקר השיח התורני ברורות האחרונים נעשה באשכנז, שאחרי גירוש ספרד "שכינה גלתה לאשכנז". ואולי יש להשתמש באמירה הזו ולהפוך את משמעותה: האנרגיה היצירתית והמשיחית שנצברה ביהדות אשכנז נבעה מכך שבה הורגש המרחק הרב מהשכינה, בה נתפס העולם כרחוק מאלוהים. מפליא לחשוב בהקשר הזה על העובדה שכיום, לאחר השואה ולאחר המהפכה הציונית, החברה הישראלית, לב הזהות היהודית של הדור הזה והדורות הבאים, מחולקת (בניגוד ליהדות העולם) באורח כמעט שווה בין יהודים ספרדים לאשכנזים, ואילו במאה התשע-עשרה היה היחס בעולם היהודי יחס של 90 אחוזים אשכנזים לעומת 10 אחוזים ספרדים (!). עובדה זו מחזקת את היכולת לכונן כאן יהדות של חולין בדרך של המשך ולא של התרסה.

3. הלכה לאנשי קודש

תהליך החילון יצר כמעט בהכרח התנתקות מהמחויבות להלכה. היו לכך כמה סיבות היסטוריות, אבל אם אנו בוחנים את השאלה מה מונע היום ממי שיש בו אמונה - לאו דווקא אמונה "דתית" קלסית, אלא אמונה בכך שלעם ישראל יש ייחוד וייעוד, ושהוא צד בברית חיונית - לשוב למחויבות להלכה, התשובה היא שאורח החיים שההלכה המוכרת מציעה אינו אורח חיים של חולין, המרוסן ומואר מערכי קודש, אלא אורח חיים דתי - כזה המחייב אינטנסיביות עמוקה מאוד של עשייה דתית ושל מודעות דתית, ומאלץ את החולין להיאבק על מקומו.

מערכת אורח החיים ההלכתית, כפי שהיא נלמדת ומתפרשת בחינוך הדתי בישראל ובחברה האורתודוקסית בחו"ל, מבקשת לבנות אדם בעל מודעות דתית חריפה, שכל פגישה שלו עם החול נעשית תוך הפעלת הגנות ומסננים שונים. באומרי מודעות דתית חריפה אני מתכוון לאותו מנגנון בירכתי התודעה של האדם הדתי המזכיר לו שעוד מעט תהיה שקיעה והוא עלול להחמיץ את זמן מנחה, המביא אותו לבחון היטב כל דבר שהוא מכניס לפיו (בהיותו מחוץ לסכיבה מוגנת מראש), לברך לפני כן (את הברכה הנכונה!) ולזכור שלא להשתהות מדי בארוחה עד שיפוג זמן ברכת המזון. בשבת עליו להיזהר (שוב, בעיקר אם הוא בסכיבה לא מוגנת) מאינספור פעולות שעשויות להיות אסורות. אם הוא מתייחס לחינוך הדתי ברצינות, הוא גם עשוי למדוד את זמנו הפנוי באמת מידה של ביטול תורה, לברור היטב את חומרי הצריכה התרבותיים שלו, וגם להיות ער להגבלות השונות המוטלות על בילוי, הן אלה החלות בימים כתיקונם והן אלה שחלות בימי הספירה ובימי בין המצרים.

עולמו היומיומי מוקף בפעולות דתיות ריטואליות, שבראשן המחויבות לשלוש תפילות ביום (בציבור, אם אפשר, ובזמנים מוגדרים) ולברכות סביב פעולות טבעיות (אכילה ועשיית צרכים), וכל זאת מלבד עניינים רבים הנובעים מלוח השנה העמוס משמעות, ומהלכות שעניינן הימנעות מאיסורים שונים, החל בכשרות המזון וכלה בעניינים שבינו לכינה.

אם נבקש מילים חריפות, נאמר שהמערכת הזאת עושקת למעשה מן האדם את יכולתו להתייחס לעולם הזה כאל זירת פעולה חיובית, הן מבחינת משאבי הזמן הפשוטים שהמחויבות הריטואלית דורשת ממנו (אם הוא מבקש לקיים אותה כיאות ובתשומת הלב הנדרשת), והן מבחינת היכולת המנטלית לשקוע כל כולו בעשייה משמעותית, בשעה שהמחויבות הדתית האינטנסיבית תובעת כל העת את שלה.

נכון הוא שרבים מהיהודים הדתיים מעורים בעולם הזה ואף תורמים לו לא מעט, ולעתים קרובות דבקתם הדתית מעמיקה את יושרתם ואת הישגיהם - אבל עובדה מציאותית זו אינה סותרת את ההבחנה העקרונית, ולפיה האידאל הדתי עומד בניגוד לאידאל החולין, ומימוש מלא שלו כרוך מיניה וביה בויתור על עשייה משמעותית בעולם החולין.

בניגוד לשיח האורתודוקסי המצוי, מערכת אורח חיים זו אינה הפרשנות הטבעית והיחידה של עולם המצוות העשיר של התורה, אלא פרי תהליך עיצוב ופרשנות מסוים מאוד, שראשיתו בעצם המעבר מ"תורת ארץ ישראל" ל"תורת חוץ לארץ" - כלומר

מתורה המבקשת לאפשר לשכינה לשרות בעולם, לתורה המבקשת לשמר את היהדות בתוך עולם עוין, ששכינה נסתלקה ממנו, תוך העתקת מוקד עניינו של האדם אל עולם אחר³ - והמשכו, כתולדה של היווצרות האורתודוקסיה, בהפיכתו של אורח החיים ההלכתי לכזה השייך לקבוצה מובדלת ובעלת תודעה אידאולוגית.

הבקי בהלכות אורח חיים יודע שהרכבה מהלכות אלה נגזרו ישירות מעולם המקדש, תוך ניסיון להעתיק את חוויית המקדש אל חייו של היהודי המקיים אותן. כאשר הלכות אלה מוצבות כאידאל מחייב לכל יהודי, פירוש הדבר שבעולם יש רק מקדש: אין בו חולין עוד. דוגמה מובהקת ומרתקת לתהליך זה אפשר למצוא בכרכות הנהנין, שבהן חוללו חכמים מהפכה הלכתית בדיוק באופן הזה: הם הגדירו מחדש את כל החולין, את כל המזון שבעולם, כ"הקדש", כמזון שנועד למזבח.⁴

אי־ההכרה בלגיטימיות של החולין היא אחד מיסודות התפתחות ההלכה בתקופת הגלות, והיא לב לכה של מה שכיניתי בכמה מקומות "תורת חוץ לארץ".⁵ במשך דורות רבים, אי־הכרה זו השפיעה רק על אליטה קטנה, ואילו החברה הרחבה המשיכה להתנהל מתוך זיקה טבעית אל החולין.⁶ אך אידאל ההתנתקות מהחולין הפך להיות נחלת כל החברה המחויבת להלכה, בעקבות שני תהליכים מודרניים: בשלב הראשון, היפרדותה של החברה היהודית ויצירתה של החברה האורתודוקסית הנבדלת, ובשלב השני, המעבר מחברה מסורתית לחברה הנסמכת על ספרות הלכה כתובה.⁷

התוצאה של תהליכים אלה היא בנייתו של אידאל הדתי ה"מקצועי", כלומר זה שחיי סובבים סביב המחויבויות הדתיות ותודעתו מונעת על ידי חובת השמירה המתמדת והיומיומית על המון ציווייה. אעז ואומר, שאל אלה מצטרף תהליך שלישי בימים אלה, המשתקף בצורה המובהקת ביותר בשו"ת המסרונים המופיע בעלוני השבת: זהו תהליך העושה אידאליזציה משני התהליכים הקודמים, ומרגיל את ציבור נאמני התורה להאמין שמאז ומתמיד הייתה דרכה של תורה להנחות את האדם בכל פרט מפרטי חייו, ולבדל אותו מאנשי החולין מכול וכול.

3 ראו מאמרי 'תורת הארץ, תורת חוץ לארץ', תכלת, 2 (תשנ"ז), עמ' 58-81.
 4 ראו בברכות לה ע"ב ובמקבילות, ש"כ כל הנהנה מן העולם מן הזה בלא ברכה - מעל", מונח שמתייחס בכל הקשר אחר אך ורק לגנבה מרכוש המקדש. וראו באריכות במאמרי 'הלכה לאנשי חולין', <http://musaf-shabbat.com/2011/04/22/2584/>.
 5 ראו 'תורת הארץ' (לעיל, הערה 3).
 6 דוגמה מאלפת לעובדה זו אפשר לראות בתהליך החילון שעבר על יהודים שבאו מעיירות יהודיות במזרח אירופה הישר אל החברה האמריקנית בהגירה הגדולה של שלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. היהודים החליפו בקלות ובמהירות יחסית את המנהגים הישנים במנהגי המקום החדש, במה שמתבונן חיצוני יראה כמעבר משמירת מצוות לאי־שמירת מצוות. הגורם המרכזי שהניע אותם היה הרצון להצליח במקום החדש, להסתדר ולהיות "מענטש". מסתבר אפוא שערכי עולם הזה מובהקים אלה ניצבו בתשתית עולמם של היהודים האלה, ששנים ספורות קודם לכן ניהלו אורח חיים "דתי" מאוד - שלמעשה היה פשוט אורח החיים של החברה שחיו בה. תופעה דומה אפשר לראות בהסתגלותם של רבים מעולי צפון אפריקה לנורמות החילונית הרווחות בישראל, תוך ראייתן כ"מנהג המקום" שאין להתוכח אתו.
 7 כפי שהראה חיים סולובייצ'יק במאמרו המאלף: Haym Soloveitchik, 'Rupture and reconstruction: the transformation of contemporary Orthodoxy', *Tradition*, 28, 4 (Summer 1994), pp. 64-130.

4. הלכה לאנשי חולין

במציאות המוכרת כיום, הבחירה העומדת בפני היהודי היא בין אימוץ עולם ההלכה בצורתו הדתית האמורה (ובכלל זה, אם ירצה אם לא, אימוץ הקומה השלישית הנ"ל, שזיהינו עם עולם שו"ת המסורנים, קומה שרק מעטים מתלמידי החכמים מתרחקים מהזדהות אתה), ובין הישארות בעמדה לא מחויבת – חילונית או מסורתית. אין בנמצא "הלכה לאנשי חולין", כלומר מערכת נורמטיבית מחייבת ובהירה, המותרת לאדם מרחב מחיה רחב ומאפשרת לו להיות בנוכחות מלאה בעולם, בלא לאיים על זמנו, תשומת לבו וכוחותיו. כמוכן, כמו כל מערכת ערכים, וכמו כל מערכת נורמטיבית, גם בהלכה של אנשי החולין יהיו היבטים מרסנים ומגבילים, אך הן במהותה והן במינוניה תהיה המערכת כזו שבשום אופן אינה באה להחליף את החיים אלא לקדש אותם.

מערכת הלכתית שכזו תינק את הרציונל שלה מ"תורת ארץ ישראל", כלומר מהמודל המקראי שבו ככל שאדם עושה יותר בחול כך הוא מחויב יותר במצוות: מי שהוא בעל שדה וכרם מחויב במצוות רבות, ואילו העני הנהנה ממצוות אלה, או ה"בטלן" (מבחינת העולם הזה) היושב בבית הכנסת, כמעט אינו מחויב בדבר. ובתרגום לימינו: עיקר המחויבות של אדם לברית ולתורה תתבטא בתחומי עשייתו המרכזיים (ולעיתים קרובות יהיו אלה בדיוק אותם ערכים שתיארנו קודם ביחס לאתוס החול: יושרה מקצועית, שמירה על כבוד הבריות, זהירות מהלנת שכר וכיוצא באלה), ולא דווקא במרחב הפנאי שלו, שבתפיסה הדתית הוא הזירה העיקרית לביטוי המחויבות היהודית (בעיקר סביב בית הכנסת ובית המדרש).

אבל הנחות העומק אינן העיקר; הרי במידה רבה הנחות אלה טמונות – תרתי משמע – גם בבסיס ההלכה האורתודוקסית המקובלת של הדורות האחרונים. החידוש בהלכת אנשי החולין הוא בפרקטיקה וברטוריקה: הלכת אנשי החולין תתבטא בראש ובראשונה בצמצום האינטנסיביות של המעשים הדתיים הריטואליים, כלומר התפילות והברכות, ובצמצום ההגבלות החלות על ההתנהלות היומיומית של החיים לטובת הרחבת תחומי שלטונו של השכל הישר, ה"common sense". במילים אחרות: בכל מקום שבו מערכת המצוות לא יצרה מלכתחילה נקודת התערבות בחיים, החיים מתנהלים כדרך הטבע, על פי יסודות של דרך ארץ, "ועשית הישר והטוב" והמצוות שבין אדם לחברו. המחויבות למערכת המצוות הייחודית-יייעודית של עם ישראל, זו שהיא ברובה בין אדם למקום, תתבטא בנאמנות מוחלטת למערכת הזאת – באותן נקודות שבהן היא אכן מבקשת להתערב בחיים. כלומר, הנאמנות למצוות לא תתבטא עוד בדרך של תפירת כל אורחות החיים סביבן, אלא בדרך של קבלת הכרעה הנאמנה להן בנקודות מפתח שונות בחיים, הן אלה המוגדרות על ידי התורה עצמה והן אלה הצצות ועולות מתוך גלגולי החיים.⁸

8 מודל מעניין שיכול לשמש משל (מוגבל כמוכן) לשני האופנים השונים של יחס המצוות אל החיים, או הקודש אל החול, הוא ההבדל בתפקידה של הממשלה במשק ריכוזי לתפקידה במשק חופשי. במשק הריכוזי הכול מתחיל בממשלה: היא יוזמת, היא מפתחת את המשק, ועל פיה יישק דבר. לעומת זאת, במשק חופשי השחקן הראשי הוא כוחות השוק השונים, והממשלה היא רגולטור – היא מתייחסת לפעילות השוק ודואגת למניעת כשלי שוק ועיוותים מוסריים. החיים האנושיים הם כוחות השוק החופשי; המצוות הן מערכת מרסנת ומנתבת המסייעת לחיים האנושיים לבטא את צלם האלוהים שבתוכם ולהימנע מן המכשלות האורכות להם. ברוח זו כתבו הרב צבי יהודה קוק באור

וכאן הדברים טעונים אולי מעט הרחבה והנהרה. כאשר התורה קובעת את מצוות השבת, היא מטילה פצצה על ההתנהלות הרגילה ומבקשת לעצור את העולם ליום אחד, להפסיק את ההתנהלות הרגילה, ולפצוע בזמן - באופן מלאכותי לחלוטין - איזושהו מרחב מקודש. השבת יוצרת עוגן, מעניקה פרספקטיבה, מאפשרת לפתוח את ההתנהלות של ששת ימי המעשה אל הגבוה, אל מה שמעבר.

אבל השבת (ובכלל זה השמיטה והיובל) - אותו עוגן שהוא בוודאי לא רק מיסודות ההלכה המקובלת, אלא גם מיסודות הלכת אנשי החולין - היא היוצא מהכלל בשני מובנים: שבת יוצאת מכלל המצוות הרגילות בכך שיש כאן התערבות ברורה וחדה בסדרי החיים, כלומר התורה אומרת לנו: אל תהיו נורמליים, אל תתנהגו כרגיל, עשו שבת, עשו שמיטה, עשו יובל. הפסיקו את עולם החולין. שבת היא היוצא מהכלל גם במובן אחר, שכן שבת היא אחד משבעה ימים, וכל השאר הם ימי חול. כאשר אני אומר לך שלא לעבוד בשבת, אני גם אומר לך "ששת ימים תעבוד". כשאני אומר לך שהביכורים הם קדושים, אני גם אומר לך שכל שאר היבול הוא חולין. וברמיזה על מה שהערתי קודם לגבי ברכות הנהנין, כשאני אומר שנטע רבעי הוא "קודש הילולים" המחייב ברכה, אני אומר שיבול שאר השנים הוא לשימוש פשוט וישיר.

יש הבדל מנטלי עמוק בין אדם שבאכילתו נזהר מבשר לא כשר ומערכוב בשר וחלב, ובין אדם שאינו מכניס לפיו דבר שלא קיבל חותמת רבנית. אכילתו של האדם הראשון היא קודם כול אכילה של אדם, סתם אדם, שכקומה על גבי היותו אדם אוכל הוא מקבל על עצמו הגבלות מסוימות, המבטאות קדושה ומחויבות לברית. אכילתו של האדם השני היא אכילתו של בן-מסדר, מי ששייך לכת שיש לה דיאטה מיוחדת, ואין הוא יכול לאכול אלא את מה שעומד בכל הקריטריונים - הרבים והמסופעים - והופך לאוכל "כשר". ודוק: לא אוכל סתמי, אלא אוכל "כשר" (מושג שמבחינת ההיגיון המצוותי הבסיסי לא היה צריך להיות קיים כלל. העובדה ששולחן, למשל, עשוי להיות אסור בהנאה - עקב שימוש בו לעבודה זרה, או היותו שלל עיר הנידחת וכיוצא באלה - אינה גורמת לנו לתייג שולחנות אחרים כ"כשרים", וכן על זה הדרך).

הלכת אנשי החולין היא אפוא במידה רבה המשך ישיר ונאמן לתפיסה הבסיסית של מהות המצוות - אך היא בגדר התרסה ביחס לתפיסת ההלכה המקובלת בחברה

לנתיבתי (בפסקאות הפתיחה) ואביו הראי"ה קוק באורות התורה, יא, ב. ממילא מובן, שממשלה טובה במשק חופשי כל מעשיה הם תיקונים נחוצים וגדולים, אך בה בשעה היא נזהרת מאוד לשמור על רוח היוזמה החופשית ולהגביל את התערבותה.

9 מעניין לציין בהקשר הזה, שהעולם האורתודוקסי, בכלי דעת ולכאורה מתוך אילוץ הלכתי גמור, חולל את המעבר מהאדם הראשון לאדם השני בשל תעשיית המזון המורכבת של העידן המודרני. בניגוד לבני הדור הקודם, מעטים משומרי הכשרות של דורנו יודעים את פרטי ההלכות ויכולים להגיע לשוק לא ממותג מבחינה כשרותית, כלומר כזה שאין בו השגחה, ולדעת אילו מצרכים הם רשאים לקנות ואילו לא. אפשר לתלות את הכול בעביה של תוספי מזון וכדומה; אך דומה שיש כאן גם מדיניות הלכתית שמעדיפה להגדיר את התחום המותר לתחילה וליצור כך טריטוריה כשרה, ולא לומר לאנשים מה אסור ובכך בעצם לקבוע שכל השאר מותר. הדבר נובע הן מהמנטליות הדתית שמתקשה להניח שהסתמי הוא מותר, והן מהעובדה שקהל הלקוחות הישיר של פוסקי ההלכה בתחום הכשרות הוא ציבור דתי מובהק (אמנם ציבור מסורתי גדול גם הוא בעצם קהל יעד של המשגיחים, אבל האינטראקציה נעשית רק עם הציבור הדתי וגם הביקורת באה רק ממנו). ההבדל בין הדור הקודם לבין הדור הנוכחי של שומרי המצוות, דהיינו חוסר היכולת להתמודד עם מזון סתמי, ממחיש היטב את התהליכים שהזכרנו בסוף סעיף ג, תהליכים שהופכים את שמירת המצוות לעולם עצמאי שמוגן מהעולם הכללי ומופרד ממנו (כמו החוף לדתיים).

הדתית-חרדית של היום. הלכת אנשי החולין לא תוכל להיות אורתודוקסית במובן המקובל, שכן היא תחלוק על חלק מהוראות ההלכה הכתובה - ואולי מדויק יותר: תתעלם מהן - שהנאמנות (דה-היורה, אם לא דה-פקטו) אליה נתפסת על ידי רבים כנקודה המגדירה את הזהות הדתית-האורתודוקסית. אך גם אי אפשר להעמיד אותה מחוץ למסורת האורתודוקסית: אחרי הכול, מדובר בתפיסה הצומחת מתוך הנחות היסוד העמוקות של היהדות הנאמנה למסורת ולברית, והחותרת למצב שבו עם ישראל יהיה שוב עם שומר הלכה ומצוות. יתרה מזו: אם אמנם הלכת אנשי החולין מתווכחת עם ספרות ההלכה האידיאלית והתאורטית, ובעיקר עם אופן הקריאה המקובל שלה בתוך חברה מסוימת מאוד בדורות האחרונים, הרי בוויכוח הזה היא ניצבת לצדו של רוב העם היהודי ברוב הדורות וברוב המקומות, ששמר את ההלכה בדרך שאינה דומה לאופן שבו היא נתפסת כיום (בעקבות התהליכים שעמדנו עליהם בפרק הקודם).

ואכן, הלכת אנשי החולין היא מודל שבנוי על כמה שכבות של ויכוח עם המודל האורתודוקסי-חרדי המוכר כיום. כמה מהשכבות הללו הן שכבות שקל יותר להתווכח עמן, כיוון שהן שכבות מאוחרות יחסית שלא כולם סבורים שנתקדשו; אשר על כן הרבה מהפרקטיקה של הלכת אנשי החולין דומה לפרקטיקה של יהודים אורתודוקסים מודרניים בדרו הקודם, או של הנאו-אורתודוקסים של ימינו.¹⁰ אך בכך לא די: הקצנתה

10 היות שחלקים רחבים בהלכת אנשי החולין אינם אלא קריאה מסורתית יותר של אותה הלכה עצמה, הלכה זו אינה רק נחלת מגזר עתידי כלשהו של חילונים השבים ליהדות. חלק נכבד מהמנגינה של הלכה זו הוא שיקוף של התפיסה המסורתית של היהדות, תפיסה שהייתה נחלתם של רוב שומרי התורה בדורות קודמים. רבים מהם - ובמיוחד אלה שלא חיו בחברה יהודית סגורה - מעולם לא תפסו את המחויבות להלכה כמערכת שמחליפה את המערכת האנושית הרגילה, אלא כשורה של מחויבויות ערכיות הבאות על גבי קומת הדרך ארץ הפשוטה והטבעית (וכמובן - לעתים גם לעומתה וכןגרה). יהודים שכאלה מעולם לא חשבו לשאול אם ניתן ללחוץ יד לאישה, למשל, או אם יש חובה להלך בכיסוי ראש בחברה שבה כולם גלויי ראש. הם לא חשבו לשאול, כי הם לא ראו בעולם מקום עוין שבו נבחנת נאמנותם לאידאולוגיה אוטורית שהם מחזיקים בה, אלא מקום טבעי להם, מקום שבו הם מממשים את עולמם ואת ערכיהם. אשר על כן, כל עוד התנהלות העולם היא בגדר הסביר על פי השכל הישר (כלומר אין בהתנהלותו פריצות או הפקרות), ואינה באה כנגד חוקות התורה, כלומר כנגד אותם דברים שבהם חתרה התורה במפורש להגביל את התנהלות האנושית הטבעית (שבת ועריות במישור הדאורייתא, או שתיית יין של גויים במישור הרחקות חכמים, וכן הלאה), הם רואים בשותפותם בה דבר טבעי וראוי, שדרכו הם מממשים את ייעודם בעולם. לגישה כזו יש כמובן השלכה גם על אופן קריאת המקורות ההלכתיים: מי שמניח שחיי תורה הם מימוש אורח חיים מסוים מאוד ואוטורי, יניח שכל פסיקה בתלמוד היא דווקאית - ויראה בטענה שפסיקות אלה משקפות את התקופה שבה נכתבו משום חילול הקודש. לעומת זאת, מי שמניח שהתורה נמצאת בדיאלוג מתמיד ולא עוין עם המציאות, יפרש גם את דברי חז"ל ברוח הזאת.

העמקת ההיבדלות של החברה הדתית גרמה לכך שאחד המקומות שבהם נבחנת הלכה שכוו באופן טבעי גם כיום הוא דווקא מגזר "הכיפות השקופות". הכוונה היא לאנשים מאמינים, מחויבים לשמירת מצוות, שבחורים מסיבות שונות שלא לזהות את עצמם כחלק מהחברה הדתית המוגדרת והנבדלת. לא תמיד הפרקטיקה הדתית של חובשי הכיפות השקופות שונה מזו של חובשי הכיפות הנראות, אך במקרה שהיא שונה ממנה, סביר להניח שאפשר לזהות בה מעבר מהלכה דתית להלכה לאנשי חולין: פחות מחויבות לריטואלים דתיים יומיומיים, הימנעות מבחינת כל פרקטיקה יומיומית בעיניים הלכתיות, ושימוש רחב הרבה יותר בשכל הישר ובאינטואיציה בהכרעות שיש בהן היבט הלכתי.

עצם הוויתור על הזהות הדתית הנבדלת מעמידה את חובשי הכיפות השקופות בראש ובראשונה כבני אדם, הצריכים לנמק את הכרעותיהם בדרך שתהלוך את דרכי החשיבה של האדם הסביר. מי שמסרב להשתתף במסיבת רווקים פרוצה ופרועה יוכל לנמק זאת בסיבה ערכית (אף אם הוא עלול להיתפס כטהרן, צדקן או פחדן). לעומת זאת, מי שיצא באמצע הופעה בשל שירת נשים, בלי שהוא משויך מראש לקבוצה שמוותר לה להיות אוטורית, יתקשה לנמק זאת בסיבות של צניעות.

של האורתודוקסיה והתנכרותה אל החיים בעולם הזה הן תולדה טבעית של הגיונה הפנימי. מי שמאמין שהשיבה אל החולין היא עניין קדוש ומהותי לבני הדור הזה, אינו יכול להסתפק בוויכוח על האופן שבו קוראים ומלמדים הלכה, ועליו להעז ולהתווכח גם עם קביעותיהם של חז"ל, היוצרים המכוננים של "תורת חוץ לארץ" (גם אם בגרסתה הבסיסית, המדיפה ניהוחות ארץ ישראל). הוויכוח הזה, אגב, אינו ויכוח של התנערות מדברי חז"ל או התנגשות עם, אלא יותר ויכוח בדרך של הצטרפות לדיון שלהם.¹¹ הלכת אנשי החולין תיבנה מתוך קריאה חרשה בתורה, במשנה ובגמרא, בפוסקים ובמפרשים. זו קריאה של אנשים שעולמנו שלנו הוא עבורם נקודת המוצא וזירת הפעולה; תורת ישראל היא עבורם מקור ערכי הברית; ועם ישראל, שמעצב את ההלכה מתוך דיאלוג עם התורה, הוא אותו עם ישראל במובנו הפשוט והלא מחולק - עם שבמידה רבה הפסיק להיות מובא בחשבון בשיח ההלכתי שהתפתח בחברה הדתית. ההלכה יכולה להיות אחרת. כאשר נזכה והחברה הישראלית תשוב ותיטול אחריות על ההלכה, כפי שנטלה אחריות על הגאולה, ההלכה תהיה הלכה לאנשי חולין: כזו שהאינטנסיביות שלה פחותה, כזו שהמרכז שלה אינו דווקא בתחום הפולחני-דיטואלי, כזו שמאפשרת הרבה יותר מרחב וגמישות של דרכי ביטוי למחויבות, על גבי מחויבויות יסוד של העם כולו.

מי שיחיו על פי הלכה זו יהיו דומים בערכי היסוד שלהם לאנשי החולין שתיארנו בפתיחה. הם יראו את עיקר מחויבותם בפעולתם בעולם - כאנשי משפחה, כאנשי מקצוע, כאנשי קהילה, כאנשים בין אנשים, כיוצרים וכנושאים באחריות לתיקונו של

11 אם חז"ל קבעו, למשל, שכל אדם יתפלל שלוש פעמים בכל יום תפילת שמונה-עשרה, תפילה ארוכה וציבורית במהותה, ואולי הניחו במובלע שדבריהם מכוונים רק לאלו קטנה של תלמידי חכמים - מכונני הלכת אנשי החולין של הדור הזה צריכים להצטרף לדיון ולהבהיר את העניין במפורש. דוגמה מוחשית אפשר לראות בטקסט הבא, הבנוי כולו על דברי חז"ל אך משולבים בו היגדים "שלנו" על המציאות:

משנה. רבן גמליאל אומר: בכל יום ויום מתפלל אדם שמונה עשרה. רבי יהושע אומר: מעין שמונה עשרה. ר' עקיבא אומר: אם שגורה תפלתו בפיו מתפלל שמונה עשרה ואם לאו מעין י"ח. ר' אליעזר אומר: העושה תפלתו קבע אין תפילתו תחנונים. גמרא. רבן גמליאל אומר בכל יום ויום מתפלל אדם שמונה עשרה. אמרו: ומשנת חסידים ג' פעמים ביום. ואין חסידים אלא מי שצרכי הרבים הם עולמם. ועוד אמרו: ומי יודע כמה כמותם יש בדורותינו.

אמרו: ג' פעמים ביום - והוא שלא תיעשה תפלתו קבע. מאי קבע? א"ר יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא: כל שתפלתו דומה עליו כמשוי. ורבנן אמרי: כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים. רבה ורב יוסף דאמרי תרוייהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר. אביי בר אבין ור' חנינא בר אבין דאמרי תרוייהו: כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה.

גופא א"ר יעקב בר אידי אמר רבי אושעיא כל שתפלתו דומה עליו כמשוי. היכי דמי? שאומרה כדי לצאת ידי חובתו. מה יעשה? יתפלל כשחר שמונה עשרה בבית הכנסת, שבחבורה ובניגון אינה כמשוי, ויסתפק בכך. ואם יכול לעמוד בתפילה במנחה ובערבית אשוי, ויתפלל תפילת לכו. ואמר ר' אלעזר: לעולם ימור אדם את עצמו אם יכול לכיין את לבו יתפלל ואם לאו אל יתפלל.

משנה. ר' אלעזר בן עזריה אומר אין תפלת המוספין אלא בחבר עיר. וחכמים אומרים: בחבר עיר ושלא בחבר עיר. ר' יהודה אומר משמו: כל מקום שיש שם חבר עיר, יחיד פטור מתפלת המוספין. גמרא. והלכה כחכמים, שכל התפילות יכול אדם להתפלל גם שלא בחבר עיר. אבל שליח הציבור מוציא את הרבים ידי חובתו, כרבן גמליאל, דתנן גבי תפילות ראש השנה: כשם ששליח ציבור חייב כך כל יחיד ויחיד חייב. רבן גמליאל אומר: שליח הציבור מוציא את הרבים ידי חובתו. אמר רב אחא בר עיריא אמר ר' שמעון חסידא: פטור היה רבן גמליאל אפילו עם שבשדות. כי אתא רבין אמר ר' יעקב בר אידי אמר ר' שמעון חסידא: לא פטור רבן גמליאל אלא עם שבשדות, מאי טעמא, משום דאינסי במלאכה, אבל בעיר לא. ואמרו: עם שבשדות לא בשדות דוקא, אלא כל שמחוץ לאסוקפת בית הכנסת קרי עם שבשדות, דטרידי במלאכה.

עולם. על כל אלה תתווסף קומה משמעותית ומאירה של מצוות התורה, שתגאל את עולם החול מאטימותו ותפתח אותו אל יניקה ממה שמעבר. סביר להניח שההלכה שתיכנה עבור אנשי החולין, כלומר עבור עם ישראל בדור הזה ובאלה שיבואו אחריו, לא תסתפק במצוות הקיימות, אלא תבקש להחיל מצוות גם על תחומי היצירה העיקריים שנעדרים מצוות כיום (כיוון שהתורה ניתנה לחברה חקלאית וקדם-טכנולוגית).

החברה הישראלית שתצמח לאור תורת החולין הזו לא רק שלא תהיה "חולית" במובן המשמיים של המילה, אלא תהפוך במהרה למופת לעולם כולו כמודל של קדושה: שבת של חברת חולין הוא עניין אחר לגמרי משבת של חברה שהיא כת אידאולוגית בתוך חברה רחבה יותר, שאינה שומרת שבת. חברות שוליים אידאולוגיות המקיימות משטר ייחודי וחיות בהגבלות מסוימות הן חזון נפרץ למדי, שאינו חורג מאטרקציה אנקדוטלית נוסח האיימיש. לעומת זאת, חברה מובילה מבחינה כלכלית וטכנולוגית, שהיא גם מעצמה צבאית, המקיימת בעצמה עולם מפותח ותוסס הנתון כולו לאתגר הקדושה – זוהי בשורה של ממש.

לא רק המצוות שיישמרו – כאמור לא באופן האינטנסיבי והמתחרה-בחיים של מערכת המצוות הדתית, אלא באופן מאורר יותר וטבעי יותר, גם אם תובעני לא פחות – ייצרו קומה חדשה לחברה הישראלית, אלא גם החיבור הישיר והנאמן אל כל שלשלת התורה שבעל פה ושלשלת קיום המצוות. זו תעניק לחברת החולין קומה שלמה של עולם רוחני עשיר ומורכב וסולם ערכים מפותח מאין כמוהו, שאין כמותו בתרבות האנושית המערבית הסגורה כלפי גבוה; עולם שנבנה מתוך תשוקתם של דורות לשכלל את התורה שניתנה בידיהם ולהעמיק בסודותיה ולדקדק במעשיה. חלק מהדקדוקים שנתפסים כיום כמחייבים ומעיקים, יהיו מעתה מה שנועדו להיות מלכתחילה: דרכי צמיחה ודיוק למי שמבקשים להתפתח מבחינה רוחנית ולהעמיק בתורת עמם.

ידוע מאוד הסיפור על ר' לוי יצחק מברדיטשב, שהסתובב בערב פסח אחד בעיירה הסמוכה לגבול הרוסי ותר אחרי סחורה מוברחת. "ר' יענקל", שאל הרב סוחר יהודי אחד, "אפשר להשיג אצלך אולי מהטבק ההוא, שאסור לייבא לכאן?" "בוודאי", ענה לו ר' יענקל בשקט. "יש לי ממנו וגם דברים אחרים, הכול שאלה של מחיר...". ר' לוי יצחק שב ושאל את אותה שאלה סוחר יהודי אחר, ואפילו סוחר גוי אחד. לכולם הייתה סחורה מוברחת, אם היית מוכן לשלם עבורה כראוי.

מדובר, כאמור, בערב פסח. אחרי שנוכח שקל להשיג סחורה אסורה, פנה ר' לוי יצחק שוב אל ר' יענקל. "ר' יענקל", אמר לו, "שמא תוכל למכור לי גם איזה כעך? או לחם חמץ אחר?" ר' יענקל קפץ כנשון נחש והסתכל על הרב כלא מאמין. "חמץ?! אצלי? לא תמצא בעד שום הון שבעולם!" ולא רק ר' יענקל – כל הסוחרים היהודים של העיירה לא יכלו לספק לר' לוי יצחק את הכעך. חס ושלום, אמרו, אצלנו אין פירור של חמץ.

ר' לוי יצחק השתמש בסיפור הזה כדי ללמד סנגוריה על עם ישראל. הצאר הרוסי שולח חיילים לשמור על הגבול, ומי שנתפס בהברחה רע ומר יהיה גורלו; ובכל זאת, סחורה מוברחת ניתנת להשגה בנקל. ואילו הקדוש ברוך הוא, שאסר עלינו לאכול חמץ בפסח, ולא העמיד שוטר ונוגש עלינו – הנה ישראל נשמעים לו בזריזות ובשלמות.

אני לומד מהסיפור הזה על כוחה של הלכה ועל חולשתו של חוק. מעולם לא זכו חוקיה של מדינה כלשהי, ולעולם לא יזכו, שיירקם סביבם מארג של אהבה ומסירות כפי שרקם העם היהודי סביב ההלכה. אין תחליף להלכה, המערכת הנורמטיבית שבמיטבה משקפת את הכרעותיו של העם לדורותיו, ומתעצבת מתוך דיאלוג ייחודי, חי ורב דורי בינו לבינה.

רבים בחברה הישראלית החילונית חשבו שחוקי הכנסת יכולים להחליף את ההלכה שליוותה את העם היהודי במשך הדורות. דומני שכיום הם מבינים שזו טעות. כדי שחברה תינהג מחוסן ערכי, כדי שתוכל לנהל בתוכה דיאלוג חי ולקיים מתח ערכי בלי להיקרע, וכמובן כדי שנוכל לממש את הברית שבינינו לבין הבורא, זו ששיבתנו לכאן היא חלק ממנה, ולשמש חברת מופת ואור לגויים - לשם כל זה עם ישראל זקוק להלכה.

בידינו כלים מופלאים, מערכת נורמטיבית המשקפת עולם ערכי עשיר ומורכב, מערכת שיש בה גם לפנים משורת הדין וגם מידת חסידות, גם דברים חמורים ומקודשים שסביבם סייגי סייגים וגם הנהגות שתלויות ברצונו של אדם ובטעמו. אם תשוב המערכת הזאת לבריאותה, אם תשכיל להפנים את יסודות החילון החיובי (שכאמור אינו זר כלל להיגיון העומק ההלכתי) ולתת להם ביטוי, אם תצליח לשוב ולהיות החוקה הלאומית של עם ישראל ולא תורתו של מגזר - נזכה לחיות בחברה בעלת איכות שאין לשער, חברה שהשכינה תשרה בה בוודאי.

אותה מסורת שהצמיחה, בתוך עולם עוין, שורה ארוכה-ארוכה של דמויות מופת, ששימשו מגדלורים של מוסר וגדלות רוח בתוך מדבר העמים, עתידה להניב בארץ ישראל פרות מתוקים פי כמה.